

A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról*

It is a fundamental concept of grammaticalization that certain changes tend to be unidirectional; among these, Hopper and Traugott (2004²) lists changes pertaining to complex sentence structures. They claim that there is “a cline of clause combining” with three “cluster points”: parataxis > hypotaxis > subordination (embedding). On the basis of examples from various Uralic languages, the present paper argues that there are changes in the opposite direction as well, in which non-finite clauses are reanalyzed as finite clauses, and these can be considered legitimate counterexamples to unidirectionality. It also gives a detailed analysis of the Hungarian *-vÁn* suffixed adverbial participle, as it is assumed that this participle was on the way to reanalysis in Middle Hungarian, but the reanalyzed structure later virtually disappeared.

1. Vannak-e jellegzetesen egy irányban zajló folyamatok a nyelvtörténetben? A grammatikalizációt ilyenek feltételezik, de sokan érezték és érzik kihívásnak, hogy megfelelő ellenpéldákat keressenek. S ha a grammatikalizáció tágabb definíciójából indulunk ki, mely szerint „a grammatikalizáció az a változás, melynek során lexikális elemek, valamint szerkezetek egy bizonyos nyelvi környezetben grammatikai funkciót nyernek, vagy a grammatikai elemeknek új grammatikai funkciói alakulnak ki (Traugott 2001: 1)”, akkor a szintaxis területén is lehet ebben az irányban vizsgálni, hiszen a definíció szerkezetekre is vonatkozik. Elizabeth C. Traugott és Paul J. Hopper a grammatikalizációról szóló áttekintő monográfiájukban külön fejezetet szentelnek a tagmondatok közötti viszonyok lehetséges változásainak, és felállítanak egy skálát ennek a viszonyoknak a grammatikalizálódottsági fokáról (Hopper – Traugott 2004²: 175–211). Dolgozatomban amellet fogok érvelni, hogy bizonyos igeves szerkezetek átértékelődése véges ígét tartalmazó tagmondattá, mely az igenév véges igévé való átértékelődésével jár együtt, ellentétes irányú az általuk felállított skálával, így valószínűleg legitim ellenpéldának tekinthető. A dolgozatnak azonban semmiképpen sem a grammatikalizációval kapcsolatos megállapítások

* A tanulmány az OTKA (T 48867) támogatásával készült. A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani a cikk két lektorának, valamint Dér Csillának, Haader Leának és Horváth Lászlónak értékes megjegyzéseikért.

támadása a célja, hanem azt a kérdést vizsgálja, mennyire terjeszthetők ki ezek a szintaktikai változásokra.

2. A Hopper – Traugott féle tagmondattípus-osztályozásnak, s így az erre épülő, alább ismertetendő grammatikalizációs kontinuumnak egyik fontos előzménye Christian Lehmann *Towards a typology of clause linkage* c. áttekintő írása (1988), melyben hat paraméter alapján vizsgálja az összetett mondat tagjai közötti viszonyok jellemzőit:

(i) hierarchikus lefokozódás: két független tagmondat egymás mellé helyezésétől az alárendelt tagmondat teljes beágyazódásáig, mely esetben az utóbbi a fölérendelt tagmondat egy konstituense;

(ii) a tagmondatok összekapcsolása milyen szinten történik: a skála a szöveg szintjén történő kapcsolódástól egészen addig a szintig tart, amelyen a valamikori fölérendelt tagmondat igéje segédigévé vagy todalékká grammatikalizálódik (s ebben az esetben a szerkezet már nem tekinthető az összetett mondatok altípusának);

(iii) az alárendelt mondat szintaktikai jellemzői: mennyire képviselhetnek benne azok a kategóriák, amelyek egy önálló mondatra jellemzőek (illokúciós erő, mód, idő, aspektus, vonzatok és szabad határozók);

(iv) a fölérendelt mondat állítmányának grammatikalizációja;

(v) a két propozíció egymásba fonódása (interlacing): az argumentumok, az idő és az aspektus esetleges azonossága;

(vi) a tagmondatok közötti viszony jelöltségének explicitése: a kötőszó megléte vagy hiánya, illetve annak jellemzői.

A fenti hat paraméterhez tartozó skálák végpontjainak összessége egyben a tagmondatkapcsolások két szélső típusát adja ki: az egyik a parataxis, melynek esetében mindkét tagmondat önálló, és a közöttük lévő kötőszó foglalja magába mindazt, amely a két tagmondatban közös. A másik végpont a beágyazottság, amely vagy úgy jelenik meg, hogy egy mondat az állítmánya mellett tartalmaz egy másodlagos predikátumot is, amely erősen nominalizált, vagy a valamikori főmondati állítmány grammatikalizálódik. A két végpont, a parataxis és a beágyazódás között azonban sok köztes típus van: „A köztes típusok mindössze annyiban különböznek a szélsőséges típusoktól, hogy az egyes paraméterek egymáshoz hasonlóan köztes fokozatban vannak. A sokféle altípus arra vezethető vissza, hogy a paraméterek közötti korreláció nem tökéletes” (Lehmann 1988: 218).

A tagmondatok közötti viszony típusát a finitséggel összefüggésben vizsgálja szintaxisában Talmy Givón (1990). A finitséget a tagmondat (és nem az igealak) tulajdonságának tekinti, és azt írja, hogy ez egy skaláris, nem pedig bináris grammatikai jelenség, mely azt kódolja, hogy egy tagmondat milyen mértékben ágyazódik be közvetlen környezetébe. A finitség összetevői Givón szerint (i.h. 853):

- a) az igei inflexió: i) idő-aspektus-modalitás; ii) egyeztetés, iii) igenévképzők;¹
 b) a névszói inflexió: i) az alany és a tárgy esetjelölése; ii) névelők és determinánsok.

A finisírtet a tagmondatok közötti tematikus koherenciával hozza összefüggésbe, ezen belül is két fő tényezővel: az idő-aspektus-mód koherenciájával és a referenciális koherenciával. „Minél inkább megjósolható – azaz folyamatos, koherens, nem változó – egy tagmondat egy jellemzője a közvetlen tagmondatkörnyezetéből, annál valószínűbb, hogy az adott tényező jelöletlenül marad, azaz kevésbé finit lesz” (i.h. 876).

3. Mint azt Lehmann (1988: 217) megjegyzi, a tagmondatkapcsolási skála két végpontja között gyakran tételeznek fel diakrón összefüggést az önállóságtól a beágyazottság irányában. A grammatikalizáció keretében vizsgálva ugyanezt Hopper és Traugott (2004²: 175–211) amellet érvel, hogy a tagmondatok közötti viszonyok változása tekinthető egyirányú kontinuumnak, mely a tagmondatok viszonylag laza egymás mellé állításával kezdődik, végpontja pedig szoros szintaktikai és morfológiai kötöttség, azaz a változást összefoglaló grammatikalizációs kontinuum: parataxis → hypotaxis → alárendelés.² A tagmondatok közötti kötöttség erősödése sokszor társul szerkezeti lefokozódással, például az igei kategóriák elvesztésével. Azt is megjegyzi azonban, hogy előfordulnak ellenpéldák is – mivel áttekintésükben főleg a kötőszavak grammatikalizációjával foglalkoznak, példájuk is arra vonatkozik, hogy bizonyos kötőszavak válhatnak kevésbé szoros tagmondatközi viszonyok jelölőivé (például egy eredetileg megengedő kötőszó az ellentétes mellérendelés kifejezőjévé vált a japánban). Ugyanakkor bőséges példaanyaggal bizonyítják, hogy jóval

¹ Bár sok érv szól amellet, hogy az igenevek affixumai nem képzők, hanem jelek (l. Kenesei 2000: 116–128), a továbbiakban az egyértelműség kedvéért megtartom a hagyományos elnevezést.

² A skála köztes fokozatait az egyszerűség kedvéért hypotaxisnak nevezik, s a három fokozat jellemzése náluk (Hopper – Traugott 2004²: 177–184):

(1) Parataxis: csak az intonáció, illetve – nagyobb grammatikalizáltsági fokozat esetében – kötőszó fűzi össze a tagmondatokat. Az egyes tagmondatok önállóak (magok [nucleus]).

(2) Hypotaxis: a tagmondatok (mag és perem [nucleus vs. margin]) között kölcsönös a függés. Erre a viszonyra jellemző lehet, hogy az összes igei kategória (idő, mód, szám és személy) csak a magban reprezentált. A perem nagyobb függetlenségét mutatja viszont az, hogy az megtarthatja saját illokúciós erejét.

(3) Alárendelő viszony (subordination) a tagmondatoknak nem lehet különböző az illokúciós erejük, azok ekvivalensek az általuk kifejezett mondatrészel, s össze vannak vele kapcsolva valamilyen módon. Ennek szélső típusa a beágyazódás (embedding).

A továbbiakban a skála egyik végpontjára a parataxis elnevezést, a másikra a beágyazódást használom, tekintettel arra, hogy a magyar terminológiában a hypotaxis az alárendelés megfelelője.

gyakrabban fordulnak elő olyan változások, melyek egymással kötöttebb viszonyban álló tagmondategyütteseket eredményeznek. Givón szintaxisában található példa finit tagmondat → nem finit tagmondat változásra is, amellyel az igei kategóriáknak a beágyazódással járó redukciója illusztrálható (1990: 872).

4. Az egyirányúsági hipotézist sokan vitatják, egész folyóirat-különszámot is szenteltek a grammatikalizációs kutatások, s ezen belül az egyirányúsági hipotézis kritikájának (Language Sciences 2001). A vélelmezett ellenpéldákat áttekintve szembetűnő, hogy azok főként morfológiai változásokra vonatkoznak, a Hopper – Traugott tankönyv fent idézett, tagmondatkapcsolásokra vonatkozó megállapításaira nem. Egyértelmű ellenpélda erre (t.i. a szintaxisra vonatkozó megállapításaik figyelmen kívül hagyására) Harris és Campbell könyve a történeti mondattanról, amelyben általános kritikát fogalmaznak meg az úgynevezett hypotaxis-parataxis elméletről, azaz hogy a mellérendelés általában véve megelőzte a nyelvekben az alárendelés kialakulását, sőt mi több, annak forrásául szolgált volna és szolgál, illetve hogy az alárendelt tagmondatok egymástól független szövegmondatok összetapadásából alakultak volna ki (1995: 282–313). Ugyanitt felvetik azt is, hogy a véges igés alárendelést tartalmazó tagmondategyüttesek kifejezőeszközeinek egyik lehetséges forrása az igeneves szerkezet lehet, az igenevek kettős természete ugyanis magában hordja az átértelmezés lehetőségét. A továbbiakban tehát példákat mutatok be arra, hogy a feltételezett változási iránnyal ellentétesen milyen folyamatok figyelhetők meg, hogyan értékelődnek át igeneves szerkezetek, válnak egyes esetekben önálló főmondattá. Ezzel kapcsolatban részletesebben is elemezni fogom a *-vÁn* todalékos igenév funkcióváltozását, melynek esetében véleményem szerint ugyanilyen irányú átértékelődési folyamat érhető tetten, bár ez végül ún. „zsákutcás” változásnak bizonyult. Amennyiben ezek a példák érvényesek, akkor mindenképp el kell azon gondolkodni, hogy helytálló-e egyirányúnak feltételezni a tagmondatkapcsolásra felállított változási sort; ebben az esetben ugyanis nem egy-egy elszigetelt ellenpéldáról van szó, hanem több nyelvben megfigyelt átértékelődési folyamatról.

5. Harris és Campbell példája az észti nyelvből származik (Harris – Campbell 1995: 98–100). Mint az uráli nyelveket általában, a balti-finn nyelveket is a participiális szerkezetek bősége jellemzi. Ezek közül egy igenév végződése az észti nyelvben átértékelődött függőbeszéd-formává, úgynevezett indirektális módjellé („a közlés nem a beszélő közvetlen tapasztalatából ered, s nem bizonyos benne, hogy a közlés igaz” Bereczki 2000: 83), s az átértékelődés következtében már kötőszóval bevezetett tagmondatban, valamint önálló mondat állítmányaként is előfordulhatott. A változás kiindulópontja két szinonim szerkezet volt: a beszédaktust vagy mentális állapotot kifejező ige mellett állhatott *et* kötőszó és finit ige, vagy participiális forma kötőszó nélkül.

(1a) *sai kuul-da, et seal üks mees ela-b.* (Harris – Campbell 99)
 kap hall-Inf, hogy ott egy.Nom ember.Nom él-PrsSg3

(1b) *sai kuul-da seal ühe mehe ela-vat* (i.h.)
 kap hall-Inf ott egy.Gen ember.Gen él-PrsActPart

'Meghallotta, hogy ott él egy ember.'

Az alábbi új szerkezet két módon tér el a fentiektől: a *-vat* toldalékos ige mellett már nem genitívuszban, hanem alanyesetben áll az alany, és a két tagmondat között kötőszó is megjelenhet.

(1c) *sai kuul-da, (et) seal üks mees ela-vat.* (i.h.)
 kap hall-Inf, (hogy) ott egy.Nom ember.Nom él-PrsIndir

A következő példa pedig azt mutatja, hogy az igealak a változás után már önálló mondatban is megjelenhet:

(1d) *Ta tule-vat.* (Bereczki 2000: 83)
 'Ő bizonyára jönni fog.'

Az igenév tehát véges igévé értékelődött át, amelynek modális többletjelentése van, és nem ragozható. A változás bemeneti és kimeneti szerkezetének tulajdonságai tisztán tükrözik az elmozdulást a tagmondatkapcsolási módokat tipizáló skálán a beágyazott pólustól a függetlenség irányába.

Hasonló változás az északi osztyákban is megfigyelhető. A. Jászó Anna (1969, 1976) írja le, hogy a *-t* és *-m* képzős, folyamatos, illetve befejezett igenevek személyraggal ellátva finit igei állítmányként funkcionálhatnak. Ezek a birtokos személyragos igenevek a hősénekekben jóval gyakoribbak a tulajdonképpeni finit igéknél, és teljes paradigmájuk van. Emellett egyes szövegekben arra is talált példát, hogy az igenévképzőhöz nem a birtokos személyragozási sor megfelelő alakja, hanem igerag járul (igaz, erre keveset). Az átértékelődés folyamatát így írja le: „a participium perfectum betölthette a névszói állítmány szerepét, és mivel egyrészt a participium perfectum alapján cselekvésszó, másrészt pedig gyakran hordozta az állítmány funkcióját, igévé fejlődése természetes következmény” (1969: 124). Arra is rámutat, mi volt az igenévből átértékelődött finit igék funkciója: egyrészt aspektuális jelentésük volt (az előbbi folyamatos, az utóbbi befejezett aspektust jelölt), másrészt nemszemtanúsági módot fejeztek ki: „igeidőtől függetlenül végbemenő cselekvést

jelent, melynek végbemenetelekor az elbeszélő személy nincs jelen vagy nem volt jelen [...]” (1976: 357); ez a funkció az Osztják hősénekekben (Zsirai 1944, 1951, 1963, 1965) és az Északi osztják medvénekekben (Fazekas 1934) mutatható ki. Az átértékelődött igenévképzők és az időjelek közötti különbség később eltűnt. Az átértékelődés folyamatát azonban még tükrözi az, hogy egyes északi nyelvjárásokban, s ezeken belül főleg egyes és többes szám harmadik személyben a birtokos személyranggal ellátott igenevek továbbra is használatosak az időjeles igék helyett, sőt, a nyizjami nyelvjárásban be is kerültek az igei paradigmába egyes és többes szám harmadik személyben (Honti 1986: 58).

A nyizjami esete arra példa, amikor nem a teljes paradigma alakul ki igenévi alapokon, hanem csak egy-egy személybe kerül be igenévi eredetű elem. Ugyanez történt a balti-finn nyelvekben is, ahol első és második személyben a személyragok személyes névmásokból agglutinálódtak, harmadik személyben azonban igenévképzői eredetűek: az (1a) példában szereplő észti E/3. *-b* igerag ugyanarra a képzőre (a folyamatos melléknévi igenév képzője) vezethető vissza, mint a később átértékelődött *-vat* (**-pa*, *-pä*; Bereczki 2000: 30).

6. A magyar nyelvben is találhatók példák hasonló változásra, bár ezek még a nyelvemlékes kor előtt, az ősmagyar korban zajlottak le. Kézenfekvő eset a *-t/-tt* képzős befejezett melléknévi igenév története, melynek átértékelődését így írja le Abaffy: „[a]z egyes és többes számú állítmányként álló igenevek könnyen átértékelődhettek E/3. és T/3. verbum finitumokká, s így már alkalmasak voltak arra, hogy analogikusan teljes igei paradigma (az általános ragozás paradigmája) kerekedjék ki belőlük” (1991: 109). Az új időjelnek aspektuális többletjelentése volt (befejezettség), majd jelentése kibővült, és az általános múlt idő jelévé vált. Az *-ó/-ő* képzős igenév szintén beépült az igei paradigmába: ennek előzményeire vezethető vissza például az elbeszélő múlt T/1. *-ók/-ők* toldaléka (i.h. 107–109).

A melléknévi igenevek mellett, melyek esetében az E/3. és a T/3. szám–személyben zéró kopulás névszói-igei állítmányi szerepből indulhatott ki a nem-finit → finit reanalízis, a határozói igenevek is figyelemre tarthatnak számot a finitési skálán való elmozdulások vizsgálatakor. Az *-atta/-ette* képzős határozói igenév számban és személyben egyezik cselekvéshordozójával és lehet saját alanya is; a ragozott igével egyidejű, folyamatos cselekvést fejezi ki (A. Jászó 1992: 452). Bár a finitesség klasszikus definíciója a személyragozás meglétére vonatkozik (Palmer 1986: 114), ennek a kötelezően személyjelölt igenévnek a korlátozottabb használata arra utal, hogy az ilyen alaptagú szerkezetek közelebb vannak a beágyazott pólushoz a tagmondatkapcsolások skáláján, mint a többi határozói igeneves szerkezet – nem is fordulnak elő állítmányi szerepben. Tanulmányozásukat az is megnehezíti, hogy az ilyen igenév „[a] kései ómagyar korban is meglehetősen elszigetelt jelenség, szinte csak a BécsiK. és a MünchK. szerzői használják [...]” (A. Jászó 1992: 451).

A *-va/-ve* képzős igenevek személyjeles alakjai ugyancsak főleg a BécsiK.-ben és a MünchK.-ben fordulnak elő, s többek között ennek alapján A. Jászó arra a következtetésre jut, hogy a személyragozott alakok „a szerző grammatizálási törekvésének a termékei, s ezek az alakok a személyjeles *-atta/-ette* képzős határozói igenevek analógiájára keletkeztek” (i.h. 442). A ragozott *-va/-ve* képzős igenevek a későbbiekben alig-alig fordulnak elő: a Horváth László által vizsgált közép- és újmagyar kori korpuszban mindössze négy többesjeles határozói igenévi állítmány fordul elő (1991: 42), az általam áttekintett középmagyar forrásokban pedig szinte kizárólag a *rakvák* igenév szerepel állítmányként, amelyet toldalékolása miatt A. Jászó nem is tart igenévi alaknak (1991: 348). A ragozott *-va/-ve* képzős igenevek ugyanazokat a funkciókat tölthették be, mint a *-ván/-vén* képzős igenevek; „a személyragos alakok használatának különösebb funkcionális szerepe nincs” (Károly 1956: 209).

Ezzel szemben a ragozatlan *-va/-ve* képzős és a *-ván/-vén* képzős igenév funkciójában a kései ómagyar korban már eltérés mutatkozik, mely A. Jászó feltételezése szerint ennek az időszaknak az újjátása: a *-va/-ve* képzős igenév használata korlátozottabb, csak mód- és állapotthatározói szerepben jelenik meg (fő szerepe a létige melletti állapotthatározói), míg a *-ván/-vén* képzős számottevően több funkcióban fordul elő. Emellett a Magyar nyelv történeti nyelvtan (Benkő 1991, 1992, 1995) ómagyar kori korpuszában a *-va/-ve* képzős igenév lényegesen ritkábban fordul elő a *-ván/-vén* képzősénél, az előbbi részesedése mindössze hat százalék (A. Jászó 1992: 441; a kódexek és az egyéb vizsgált anyag ebben a tekintetben eltér, az előbbiben 4%, az utóbbiban 23% a rövidebb képzős igenevek aránya). A kései ómagyar korban a határozói igenév állítmányi szerepben ritka.

Horváth László Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből c. írásában a fentiekhez hasonló eredményeket talált: a *-va/-ve* képzős igenév az első két metszetben (1: 1570–1615, 2: 1670–1715) jóval ritkábban fordul elő, mint a *-ván/-vén* képzős, és használata is szűkebb körű. Ugyanakkor ebben a két metszetében jelentős számú állítmányként értékelhető határozói igenevet talált, melyek kivétel nélkül *-ván/-vén* képzősek. A harmadik, újmagyar kori metszetben (1825–1850) azonban megfordulnak az arányok, a *-va/-ve* képzős igenév a gyakoribb, az állítmányi szerepű határozói igenév pedig lényegesen kevesebb. Horváth mai statisztikájában a *-ván/-vén* képzős igenév aránya elenyésző (5% alatt), állítmányi szerepben pedig mindössze egy *-va/-ve* képzőst talált (1992: 69). Mindebből az a kép rajzolódik ki, hogy a középmagyar korban a *-ván/-vén* képzős igenévi alaptagú szerkezetek a tagmondatkapcsolási skálán függetlenebb irányba mozdultak el – részben ez ösztönzött arra, hogy a *-ván/-vén* képzős igeneves szerkezetek jellemzőit vizsgáljam a középmagyar

korban. Az alábbi áttekintéshez a készülő középmagyar történeti nyelvtan korpuszát dolgoztam fel.³

7. Velcsov Mártonné két cikkében (1957, 1981) szintén foglalkozott a határozói igenevekkel kapcsolatos nyelvtörténeti kérdésekkel. Ő hívja fel arra a figyelmet (Klemmre is hivatkozva), hogy a magyar határozói igenév történetének egy szakaszában elindult azon az úton, amin a korábban bemutatott igenevek végigmentek, azaz a nem-véges → véges átértékelődésen, ugyanis bizonyos esetekben a határozói igenév „a beszélő nyelvében ugyanolyan szerepű, mint bármely *egyed szám harmadik személyű múlt* idejű állítmány” (1981: 312). Velcsov Mártonné példái Apor Pétertől, illetve különböző kódexekből származnak. Kritériumai az átértékelődés megállapítására a következők:

Önálló állítmánynak tekinti a határozói igenevet, ha:

- (i) *és*, ritkábban *azután* kopolával kapcsolt mondategység követi;
- (ii) *sőt*-tel kapcsolt tagmondat követi;
- (iii) *tahát*, ritkábban *mikor* kötőszóval folytatódik az összetett mondat;
- (iv) vonatkozó névmási kötőszóval kezdődő tagmondat követi;
- (v) csak önmagában áll.

Átmenetinek tekinti a határozói igenevet, ha:

- (i) az igenévnek saját alanya van (Károly terminusával: független cselekvéshordozó);
- (ii) távol áll tőle az igei alaptagnak tekinthető főmondati állítmány;
- (iii) az igenévnek saját tárgya van, s távol van a fölrendelt tag;
- (iv) saját hátravetett határozójuk van, és e között meg az igenévi alaptag között utalószó áll.

Alapvetően ezeket a kritériumokat használta fel Horváth László is fentebb idézett tanulmányaiban, kiegészítve azzal, hogy „olykor nemcsak az igenevet követő, hanem az azt megelőző kötőszó is szerepet játszhat abban, hogy a határozói igenév állítmánnyá váljék” (1991: 43). A következőkben a középmagyar korpusz áttekintése következik részben a fenti szempontok, részben a dolgozat elején idézett támpontok alapján.

7.1. Givón szempontjait figyelembe véve a határozói igenév „átlagos” (azaz a korszakra általánosan jellemző) tulajdonságai eleve közel vannak a végességi skála finit végpontjához. A szerző a tagmondatban kifejezett igei jelentéskomponenseket a következő rangsorba állítja: idő > modalitás > aspektus > tagadás; a legfinitébb tagmondatokban mind a négy kategória előfordulhat, a leginkább beágyazottakat még tagadni sem lehet önállóan. A határozói igeneves szerkezetek tagadhatók, a szerkezet aspektusa a véges ígés szerkezetétől

³ A középmagyar korpuszban szereplő források listája az interneten elérhető: <http://www.nytd.hu/oszt/nyelvtort/abrendeskkforras.pdf>

független: az igenévképzés bemenetétől szolgáló igétől, illetve a szerkezet egyéb összetevőitől függ. Nem jellemző azonban rá az önálló időviszonyítás, időtengelyen való elhelyezése a főmondat igeidejétől függ: ha az igeneves szerkezet befejezett aspektusú, azt előidejüként, ha folyamatos aspektusú, akkor egyidejüként értelmezzük a véges igés tagmondatnál. Ugyancsak a finit pólushoz közelíti a határozói igeneves szerkezetet az a tulajdonsága, hogy alanya alanyesetben, tárgya tárgyesetben jelenik meg a mondatban. A szerkezet átértékelődését tehát mindenképp elősegíti az igenév predikatív jellege, azonban A. Jászó abban a tekintetben nem foglal állást, hogy az ómagyar korban állít-mányi szerepben előforduló igenevek öröklött predikatív jellegük miatt tölthetik-e be a forrásokban ezt a funkciót, vagy ez másodlagos jelenség (1992: 449).

7.2. A finit igévé való átértékelődés legbiztosabb jele, ha az adott igealak önálló főmondat állítmánya lehet, de a szövegtagolással kapcsolatos problémák miatt sokszor nem lehet egyértelműen megállapítani a mondat- és tagmondat-határokat (illetve azt, hogy ezek hol lehettek a szöveg alkotója szerint). Amikor azonban feltételezhető, hogy az igenévnek nincs fölérendelt tagja, akkor kijelentő módú, múlt idejű igealakkal egyenértékű, mint feltehetőleg az alábbi példákban is:

(2) *Ennyi eβtendőben meg váltás vtán, / Ezer, két βáz, egy eβtendő el muluán, / Az hidektől iő vđőre forduluán, / Minden felől az hadac el induluán. / András Király ez dolgon meg őrüle [...]* (Valkai A2)

(3) *Mindazáltal a' Magyarok inflálván, hogy el-vegyem [a pénzt], mert máskent meg szégyenlé magát az egéβ Ország, és aβsecurálván forma, hogy ne féljek lémmit attól, a' mitől félni láttatom; elvévén a pénzt; de erősen el-tökéllvén magamban, hogy én ne legyenek lenkinek adós [...]* (Ments. A3)

(4) *Rotterdamból 20-a Novembris megindultunk 3 óraker délután egy hajón, melyet Jachtnak hívnak. Reggel el nem indulhatván a szélnek miatta és a refluxusnak nem léte miatt. Fogadtam meg a Jachtot Mordeckig (mely circa 7 óra Rotterdamhoz) húsz forinton. (Teleki 92)*

7.3. A kötőszóval való kapcsolás a Lehmann-féle paraméterek között is megtalálható: a kötőszó jellemzői, illetve egyáltalán a megléte vagy hiánya ugyan nem feleltethető meg pontosan a tagmondat függetlenségének vagy lefokozottságának, az egyértelmű, hogy a nem-véges igealakokat a kötőszóhiány jellemzi. Az igeneves szerkezetek kötőszavas kapcsolása már az ómagyar korban is megfigyelhető, az alábbiakban pedig a középmagyar korpuszból látható néhány példa ugyanerre:

(5) „*ugyan pálfy Iona javaslásából Hampo Eörse ruhából, és hajából ellopván, ugyan pálfy ilona, és a val e fatensnek az orát megh füstölé*” (Bosz. 1737: 539)

(6) „*foha a' Magyar reformatosok ilyen correcta Bibliát nem láttanak. Jóllehet pedig mind ezt én jó lelki-ífméret fzerint kiváltképpen való devotioból tselekedvén, úgy tetfzett, hogy ditséretes dolgot tselekedtem; mindazonáltal az irégy fzivek kivált képen, [...] magyarázták balra*” (Ments. A2)

(7) „*Legörögvén könyve orcájára, úgy megkövet,*” (Bal. 84)

(8) „*nem meruen kesnöm, miuel az Helt az fű Capitanom erőssen siettuen Epetteti uala, es nekem meg hatta uala, hogi ne kesnem.*” (Wath. 548)

7.4. Egy szerkezet beágyazottsági fokát tükrözheti az ige(név) alanyának megléte vagy hiánya, illetve esete: „Az alany az első az ige argumentumai között, amelyet a lefokozódás érint” (Lehmann 197). Ennek az érintettségnek jele lehet az, hogy az alany nem is jelenhet meg az igenév mellett, vagy ha megjelenik, akkor tárgyasetbe vagy valamilyen más esetben kerül. A fentebb felsorolt példák között az igenévképző átértékelődésének háromféle típusa figyelhető meg: a) átértékelődés időjellé, mely időjellel ellátott tőnek teljes ragozási sora van; b) átértékelődés személyraggá, s így az igenévképző az igei paradigma részévé válik; c) átértékelődés olyan finit toldalékká, amely számban és személyben nem egyezik kitett, alanyesetű alanyával. A magyar határozói igenév ezt az utóbbi mintát látszott követni, hiszen alakja számban és személyben nem egyezik (viszont több számban és személyben is előfordulhat). Az igenév saját alanya lehet kitett vagy implicit (azaz a saját alany nincs kitéve, de a szövegkörnyezetből megállapítható, hogy nem egyezik meg a főige alanyával). Kitett saját alanyokra a következő szám–személyekben sikerült példát találni:

(9) E/1: „*Meg-gondolván én azt is, mi végre fogtam Iftenem előtt mind ezekhez*” (Ments. A3a)

(10) E/3: „*az melye ['melle'] el feketülvén soha jó világo nem lévén urával, mire megh mondotta, megh is hólt.*” (Bosz. 1737: 538)

(11) T/1: „*mellyből észre vévén mi is, hogy a bécsieknek oda járjon elméjek, mely szerint a statusoknak activitasokat el rontván, ex consequenti a megh lött electiot is nullitasban hozzák*” (Rádír. 601)

(12) T/3: „*Mások azért a' Biblia nyomtatást olyan nehéz munkának tartván, hogy mikor én abban munkálkodnám-is, voltak olyvak, kik azt mondták: hogy Nagy fába vágtam a' fejfét*” (Ments A2b)

Velcsovne (1957) a *-ván/-vén* képzős igenév végén lévő *-n* elemet (Mészöly nyomán) lokatívuszrag eredetűnek tartja, mely az igei paradigmába épp az igeneveken keresztül került be. Feltételezése szerint először a *tőn, vőn*-típusú, igenévi eredetű alakok értékeldtek át finit igékké, s végükön az *-n* elem személyraggá, majd ugyanez az *-n* bekerült a egyes igéknél a jelen időbe is (*teszen, vagyon*), illetve az iktelen igék felszólító mód E/3. sz. alakjába. Ugyanő (1981) úgy véli, hogy a viszonylag kései megjelenés, valamint a toldalékban lévő határozórag magyarázza, hogy az állítmányként előforduló *-ván* képzős igenév nem egyezik alanyával. Ha helyálló a feltételezés, hogy az igenév esetében reanalízis történt, akkor annak egyértelműen az E/3. alak volt a kiindulópontja, s az adatok azt is mutatják, hogy a kitett saját alany használata hogyan terjed számban és személyben: messze leggyakoribb az E/3. személyű alany. Ennél jóval ritkább, de azért nem tekinthető szórványosnak a T/3. személyű sem, és kisszámú példa van E/1. és T/1. személyű kitett alanyra is, második személyű alany azonban nem került elő a gyűjtésben.

7.5. A tagmondatviszonyok közötti erősség egyik paraméterét, az összefonódás (interlacing) jelenségét így írja le Lehmann: „Az összefonódás szemantikai aspektusa az, hogy a két proposíció néhány jelentéseleme közös. A jelenség szintaktikai megfelelője az, hogy a közös elemek nem jelennek meg az egyik proposícióban [...]” (1988: 204). Ennek egyik példája az, hogy az alárendelt tagmondat idejét és aspektusát részben vagy egészben meghatározza a főmondaté (mint azt korábban írtam, a határozói igeneves szerkezet aspektusa független a véges ígés szerkezetétől, az időbeli elhelyezés azonban a főmondatától függ, amelyhez aspektusa alapján viszonyul). Másik példája az ige bővítményeinek átfedése: „Ha a főlérendelt és az alárendelt tagmondat úgy fonódik össze, hogy egy elem közös a szerkezetükben, ez az elem nem jelenik meg az alárendelt tagmondatban, s az űrt a főmondat tölti ki” [„If main and subordinate clauses are interlaced by sharing an element of their structure, this will be left unspecified in the subordinate clause, the specification being supplied by the main clause.”], i.m. 208). Ezért volt szembeötlő, hogy a közép-magyar igeneves szerkezeteket vizsgálva olyan példákat is találtam, amikor a közös referenciájú, azonos mondatrészi szerepű igei és igenévi bővítmények az igeneves szerkezetben is és a véges ígés szerkezetben is expliciten megjelennek, ez a jelenség ugyanis ellentétesnek tűnik a fentiekkel, és a szerkezet függetlenségét tükrözi. Az alábbi példákban tehát az igeneves szerkezet és a véges ígés

szerkezet viszonyának lazulására utalhat az, hogy a közös referenciájú bővít-mények mindkettőben megjelennek:

- (13) „*Bé-vetvén a'magot fűkséges aztot bétakarni ilyenképpen:*” (Sely. 17)
- (14) „... és igen szép *fiat* fűle Buthinac. Es meg kerefteluen *aft*, Ianculanac neuezék *öet*.” (HKr 81b: 1575)
- (15) „*Némelly nehézkes a'fz'zonyok látván a' meg-fententziáztatott embernek fejét vétetni, ök is o'f'tán fejetlen gyermekeket fűltek,*” (Isp. 27)
- (16) „*a' mellyet tselekedett Idvezült Édes Anyánk-is: ki Szebenben lakván velünk együtt, ott GRÓF HALLER LÁSZLÓ kezdett Engemet magának kéretni az Háza'sági életre, Idvezült Édes Anyámtól;*” (BKata 9)
- (17) „*hanem egy Jancsi nevü inasom jövéen le a patakon utánam, az is olyan bolond ...*” (Bethl. 274)

8. A fentiekben Givón és Lehmann paraméterei alapján próbáltam azt bizonyítani, hogy a *-ván/-vén* képzős határozói igenevek a középmagyar korban a tagmondatkapcsolási lehetőségeket tipizáló skála kötöttebb végpontjától a szabadabb végpont felé mozdultak el. Ez a fajta használat a későbbiekben teljesen visszaszorult (l. Horváth fent idézett adatait). Mint korábban említettem, a határozói igenevek ómagyar korban betöltött állítmányi szerepével kapcsolatban A. Jászó két lehetőséget is felvet, azt is, hogy ez a funkció is öröklött, és azt is, hogy a jelenség másodlagos. A magyar nyelv nyelvelmékes korában megfigyelhető folyamatok arra utalnak, hogy ennek során mindenképpen volt elmozdulás a *-ván/-vén* képzős igenevek esetében a függetlenedés irányába, a feltehető előzményektől akár függetlenül is. Ha az átértékelődés melletti érvek megállják helyüket, akkor újabb példa illeszthető az *nem-véges* → *véges* igealak típusú változások sorába, s azok közül leginkább az észt átértékelődésre emlékeztet ez a változás: úgy tűnik, itt is egy ragozatlan végződés jöhetett volna létre a folyamatos környezetnyerés során. Mint látható volt, az ilyen típusú változás semmiképp sem tekinthető szörványosnak, de még a grammatikalizációval ellentétes irányúnak sem – legalábbis a morfológia felől, hiszen ebben az esetben a grammatikalizációnak azzal a változatával állunk szemben, amikor egy morféma új funkciót nyer.

Ha azonban az igeenes szerkezet és a véges ígét tartalmazó szerkezet (tagmondat) kapcsolatát tekintjük, akkor az állapítható meg, hogy ez a félbemaradt változás – és a többi lefutott – az igeenes szerkezet függetlenedésével járt. A

dolgozat elején idézett grammatikalizációs skálán ugyanis a parataxis felől a beágyazódás felé megy a változás, és ez tipikusan az igei kategóriák elvesztésével jár. Itt azonban az igeneves szerkezet alaptagja igei kategóriákat nyert, és folyamatosan függetlenedett a fölrendelt tagtól. Érdeemes tehát elgondolkozni azon, hogyan viszonyul egymáshoz a grammatikalizáció a két különböző szintéren: a morfológiában és a szintaxisban.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő 1991: 104–121.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1995), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (2000), Bevezetés a balti finn nyelvészetbe. Universitas Kiadó, Budapest.
- Fazekas Jenő (1934), Északi-osztják medveénekek. Adalékok az obi-ugor népek medve-kultuszához. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján feldolgozta Pápay József. Budapest.
- Givón, Talmy (1990), Syntax. Vol. II. John Benjamins, Amsterdam / Philadelphia.
- Harris, Alice C. – Campbell, Lyle (1995), Historical syntax in cross-linguistic perspective. Cambridge University Press, Cambridge.
- Honti László (1986), Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs (2004²), Grammaticalization. Cambridge University Press, Cambridge.
- Horváth László (1991), Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. NyudÉrt 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth László (1992), A határozói igenevek mondatbeli szerepéről. In: Keszler Borbála (szerk.), Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 33–81.
- A. Jászó Anna (1969), Melléknévi igenevek verbum finitumként az osztják nyelv szigvai nyelvjárásában. NyK 71: 123–127.
- A. Jászó Anna (1976), Megjegyzések a participiumból alakult verbum finitumok mondattanához az északi osztjákban. NyK 78: 353–358.
- A. Jászó Anna (1991), Az igenevek. In: Benkő 1991: 319–351.
- A. Jászó Anna (1992), Az igenevek. In: Benkő 1992: 411–454.
- Károly Sándor (1956), Igenévszerkezetünk a kódexirodalom első szakaszában. NyudÉrt 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lehmann, Christian (1988), Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Sandra A. Thompson (eds), Clause Combining in Grammar and Discourse. Benjamins, Amsterdam.

- Lehmann, Christian (1988), Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Sandra A. Thompson (eds), *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Benjamins, Amsterdam.
- Traugott, Elizabeth C. (2001), Legitimate counterexamples to unidirectionality. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>
- Velcsov Mártonné (1957), Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *NNy* 1: 105-110.
- Velcsov Mártonné (1981), A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *MNy* 77: 308–314.
- Zsirai Miklós (1944), *Osztják hősénekek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka I. Reguly Könyvtár 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1951), *Osztják hősénekek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka II. Reguly Könyvtár 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1963), *Osztják hősénekek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka III/1. Zsirai Miklós hagyatékából közléteszi Fokos Dávid. Reguly Könyvtár 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1965), *Osztják hősénekek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka III/2. Zsirai Miklós hagyatékából közléteszi Fokos Dávid. Reguly Könyvtár 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Források

- Bal. Gyarmati Balassi Bálint énekei. 1595 e. Kiadta: Kőszeghy Péter és Szabó Géza (1986), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Bethl. Bethlen Miklós önéletírása. 1710 e. Kiadta: Tolnai Gábor – V. Windisch Éva (1955), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BKata Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása. 1744. In: Széki gróf Teleki József özvegye, bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759. Kiadta: Szádeczky Kardos Lajos (1922), Budapest.
- Bosz. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–III. Közreadja Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 1982.
- HKr. Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairól ...* [Kolozsvár, 1575.] Facsimile kiadás. Kiadta: Varjas Béla (1973), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Isp. Csapó József, *Kis gyermekek isputalja*. 1771. Hasonmás kiadás (2003), Debrecen.
- Ments. M. Tótfalusi K. Miklosnak Mentsége. Kolozsvár, 1698.
- RádÍr. Rádai Pál iratai. I. 1703–1706. Kiadta: Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc – Pap László (1955), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sely. Sollenghi Károly, *Uj-modi magyar selyem-ruha*. Alsó Sclavónia, 1769.
- Teleki Gróf Teleki Sámuel úti naplója 1759–1763. Sajtó alá rendezte ifj. Biás István (1908), Marosvásárhely.
- Valkai Valkai András, *Bánk bán históriája*. 1576.
- Wath. Wathay Ferenc önéletírása. In: *Régi Magyar Költők Tára*. XVII/1. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula – Klaniczay Tibor – Nagy Lajos – Stoll Béla (1959), Akadémiai Kiadó, Budapest. 538–546.